

سنت نقادی مسیحیت در میان مسلمانان

سید حسن اسلامی

دراسة منهجية متعارفة

دراسة العقائد النصرانية

منهجية ابن تيمية ورحمت الله الهندي

محمد الفاضل بن علي الالافي

المعهد العالمي للفكر الاسلامي

دراسة العقائد النصرانية: منهجية ابن تيمية و
رحمت الله الهندي، محمد الفاضل بن علي الالافي،
هرندن - فرجينيا، المعهد العالمي للفكر
الإسلامي، ١٤٢٨هـ - ٢٠٠٧م، ٥٢٧ صفحة.

مناظرات اسلامی - مسیحی، تاریخی به
بلندی مواجهه این دو آیین آسمانی دارد و
می توان ریشه آن را در آیات قرآن کریم
یافت. در این عرصه جدل های شفاهی و
مکتوب پرشماری شکل گرفته است. تلاش

متکلمان مسلمان در این جدل ها در دو جهت بوده است: نخست اثبات تحریف شدگی
آیین مسیحیت در گذر تاریخ، و دیگری نشان دادن برتری اسلام به مثابه دین خاتم. اما
آنچه در ادبیات کلامی کمتر بدان توجه شده، روش شناسی آثار موجود در این عرصه و
تحلیل و بررسی آنها است. کتاب حاضر، که به تازگی در ویرجینیای آمریکا از سوی
مؤسسه جهانی اندیشه اسلامی منتشر شده، گامی است در این مسیر.

زمینه‌ها

نویسنده در این کتاب کوشیده است دو جلدنامه مهم ضد مسیحی را کالبد شکافی و با یکدیگر مقایسه کند و ضعف و قوت هر یک را بسنجد: نخست کتاب الجواب الصحيح لمن بدل دين المسيح و دیگری اظهار الحق. لیکن برای این کار راهی دراز می‌پیماید و به جای آنکه یکسره سراغ این بحث برود، زمینه و بستر شکل‌گیری این دو کتاب، زمانه‌ای که نویسندگان آنها در آن می‌زیسته‌اند و محتوای آنها را نیز به بحث می‌گذارد و تصویری کامل از آنها به دست می‌دهد. برای رسیدن به این هدف، نویسنده کتاب خود را در سه فصل و هر فصل را در چند مبحث سامان داده است؛ فصل نخست پس زمینه فرهنگی نگارش این دو کتاب را بررسی می‌کند، دومین فصل محتوای این کتاب‌ها را به گونه‌ای تطبیقی می‌کاود و در فصل پایانی به روش‌شناسی این دو اثر می‌پردازد.

ابن تیمیه و رحمت‌الله

نخستین مبحث فصل اول درباره زندگی شیخ الاسلام احمد بن تیمیه (۶۶۱-۷۲۸)، زمانه او و انگیزه نگارش کتابش است. نویسنده نخست علت انتخاب این دو کتاب را توضیح می‌دهد. هرچند کتاب‌های متعددی در نقد مسیحیت به دست مسلمانان نوشته شده است، کتاب ابن تیمیه به سبب روشمندی خود از آنها متفاوت است و می‌توان آن را کتابی «تأسیسی» در این عرصه دانست. در زمان ابن تیمیه مکاتب کلامی از رشد و گسترش بازمانده و دفاعیه‌های آنان از اسلام فاقد روش بود و بیش از آنکه عامه مسلمانان را مخاطب سازد، به خواص اختصاص داشت. در چنین فضایی ابن تیمیه از نوشتن کتاب خود دو هدف اصلی را دنبال می‌کرد: نخست توجه به عامه مسلمانان و زدودن هر گونه شبهه از دل‌هایشان و دیگری معرفی اسلامی به مسیحیان به گونه‌ای درست و دقیق. به همین سبب چنین کتابی شایان توجه است. کتاب اظهار الحق رحمت‌الله هندی نیز نماینده اوج روشمندی آثار کلامی در دفاع از اسلام و نقد مسیحیت به شمار می‌رود. او در این کتاب توانست از میراث گذشته مسلمانان به نیکی بهره گیرد. افزون بر آن اهمیت این کتاب در آن است که، در واقع، شکل نهایی مناظراتی است که شیخ رحمت‌الله با پیشوای هیئت تبشیری «فندر» داشته است. رحمت‌الله در این کتاب هم به سبک‌های معرفتی دیگر

توجه داشته و هم به درستی و به گونه‌ای عینی تصویری درست از آموزه‌های مسیحیت به دست داده و سپس منصفانه به نقد آنها پرداخته است.

دو اثر متمایز

پس از این توضیح، اللافی گزارشی مفصل از زندگانی شخصی و کارنامه علمی ابن تیمیه به دست می‌دهد، ویژگی‌های او را برمی‌شمارد و جبهه‌هایی را که در آنها بر ضد خصم خویش جنگیده است نام می‌برد. آنگاه به انگیزه تألیف کتاب الجواب الصحیح لمن بدل دین المسيح^۱ روی می‌آورد. در واقع این کتاب را باید در ادامه ردیه‌های ضد مسیحی دید و آن را منعزل از آنها بررسی نکرد. در اینجا نویسنده فرصت می‌کند تا چهل و پنج نمونه از این آثار را نام ببرد و به بحث اصلی باز گردد. اما ابن تیمیه کتاب خود را در پاسخ به نامه یکی از عالمان مسیحی اهل قبرس نوشت. وی در این نامه با استناد به آیات قرآنی و شواهد دیگر نقلی و عقلی کوشیده بود تا برتری آیین مسیح را بر اسلام نشان دهد. همچنین این نامه‌اش آشکار می‌شد که وی آشنایی خوبی با اسلام و متون آن دارد. ابن تیمیه این فرصت را غنیمت شمرد تا مسیحیان را مخاطب ساخته، به تفصیل مدعیات آن عالم قبرسی را که بازگویی و بازتولید همان مدعیات پیشین در قالبی تازه بود، به نقد کشد.

مبحث دوم این فصل زندگی و زمانه شیخ رحمت‌الله هندی (۱۲۳۳-۱۳۰۸ق) را با همان سبک مبحث قبلی باز می‌گوید. رحمت‌الله هندی در زمانه‌ای می‌زیست که انگلستان بر هند مستولی بود و در کنار سلطه سیاسی، تلاش می‌کرد تا مردم آن خطه را به آیین مسیحیت بگرواند و فعالیت‌های علمی بر ضد اسلام را تشویق کند. رحمت‌الله خود در کتابش به این نکته اشاره می‌کند که دولت انگلستان پس از تسلط کامل نظامی و سیاسی بر هند، بساط تبلیغ مسیحیت را گسترده و همزمان به نوشتن ردیه‌هایی بر ضد اسلام دست زد. در این فضا بود که کتاب‌هایی همچون تصدیق الکتاب، البراهین الالهیه، المرأة المرئیة للحق، مفتاح الأسرار، اظهار الدین النصرانی، طریق الحیاة و المیزان الحق به دست کشیشانی چون اسکات، یونس و فندر منتشر شد. این فعالیت‌ها بی‌اثر نبود و برخی از مسلمانان مانند عمادالدین، رجب علی و صفدر علی، مسیحی شدند و حتی آثاری بر ضد اسلام از جمله تحریف القرآن، نیازنامه، آئینه اسلام، التعلیم المحمدی، آثار القیامة، نغمه

طنبور، و ابطال دین محمدی نوشتند. در این میان شاید دکتر فندر، کشیش پروتستان، فعالیت نظرگیرتری داشت. او از همه شیوه‌های متعارف در ترویج مسیحیت بهره می‌جست و در این راه افزون بر نوشتن کتاب، شهرها و روستاها را زیر پا می‌گذاشت، در کوی و برزن سخنرانی می‌کرد، با گروه‌های مختلف اجتماعی گفت‌وگو می‌کرد و به تربیت مبلغان دیگر می‌پرداخت. وی آثار متعددی نوشت از جمله میزان الحق - این کتاب که اصل آن به انگلیسی بود، و به زبان‌های مختلف رایج در هند ترجمه شد - که این کتاب زمینه مناظره تاریخی رحمت‌الله را با او در تاریخ دهم آوریل سال ۱۸۵۴ فراهم ساخت. کتاب اظهار الحق رحمت‌الله، تلاشی است انتقادی نسبت به فرهنگ تبشیری زمانه خود و کوششی جهت فراتر رفتن از مجادلات کلامی رایج و بی‌روشی متعارف زمانه خود. وی در این کتاب، به تحدی و مبارزطلبی فندر، که عالمان مسلمان را به پاسخگویی خوانده بود، جواب می‌دهد، دعاوی او را به نقد می‌کشد و کاستی‌های روشی و منشی اثر او را آشکار می‌سازد. با توجه به آنکه کتاب میزان الحق فندر حملات شدیدی به اسلام کرده بود و پاسخی نیرومند دریافت نکرده بود، در آن زمان پژوهشی گسترده یافته و فضایی برای نوشته‌هایی از این دست فراهم ساخته بود.

نویسنده در این فصل گزارشی مفصل از زندگی و فعالیت‌های علمی و عملی شیخ رحمت‌الله به دست می‌دهد. وی عالمی گوشه‌نشین که به نوشتن کتاب، تدریس و تربیت شاگردان اکتفا کند نبود؛ بلکه افزون بر آن مبلغی نستوه بود و به تأسیس مراکز تبلیغی، فعالیت اجتماعی و گفت‌وگو و مناظره توجهی بلیغ داشت. تلاش‌های وی به پیدایش و استمرار انجمن‌هایی انجامید، همچون انجمن حمایت اسلام، انجمن تبلیغ اسلام، مدرسه الاهیت، انجمن اشاعت و تعلیم اسلام و انجمن هدایت اسلام. همچنین وی آثار متعددی در زمینه‌های مختلف نوشت، اما آنچه که به مناظرات بینادینی مربوط می‌شود عبارت‌اند از: ازالة الابهام که آن را در نقد میزان الحق فندر به زبان فارسی نگاشت، ازالة الشکوک که آن را در پاسخ به برخی پرسش‌هایی که از سوی کشیشان مطرح شده بود نوشت، الاعجاز المسیحی که آن را در اثبات تحریف‌شدگی اناجیل نگاشت، احسن الاحادیث فی ابطال التلیث، البروق الالامعه که در آن کوشید نشان دهد نام حضرت محمد در کتاب مقدس آمده است و به استناد آن ختم نبوت ایشان را ثابت کند، معدل اوجاج المیزان که نقدی بود بر میزان الحق فندر، معیار التحقيق که نقدی بود بر کتاب تحقیق الایمان کشیش

صفدر علی، تقلیب المطاعن که پاسخی بود به تحقیق الدین الحق کشیش لاسمند کارواور، و کتاب اظهار الحق که در آن مناظره خود را با فندر که در آگره صورت گرفت، به تفصیل ثبت کرده است.

رحمت الله همچنین مناظراتی مکتوب و شفاهی با کشیشان زمانه خود داشت که اللافی آنها را در این کتاب نقل کرده است. مهم ترین این مناظرات همان است که میان وی و فندر در گرفت که به مناظره بزرگ معروف است. جلسه نخست این مناظره در حضور عالمان و مقامات مسلمان و مسیحی در شهر آگره برگزار شد و در پایان آن، فندر پذیرفت که در عهدین تحریفاتی رخ داده است. دومین جلسه این مناظره نیز حضوری برگزار شد و به سود مسلمانان تمام شد. جلسات بعدی این مناظره به صورت مکاتبه ای بین طرفین ادامه یافت و فرجام کار آن بود که فندر ناگزیر هند را ترک کرد. این مناظره از نظر تاریخی و حیثیتی اهمیت فراوانی برای مسلمانان داشت، به حدی که پیش از آن رحمت الله در برابر دیگران تعهد کرده بود که اگر در آن شکست بخورد، به آیین مسیحیت بگردد و فندر نیز متقابلاً پذیرفته بود که در صورت پیروزی رحمت الله مسلمان گردد. لیکن عقب نشینی فندر از ادامه محورهای بحث که عبارت بودند از: نسخ و تحریف، تثلیث، الوهیت و نبوت کار را نافرجام گذاشت.^۱

کتاب اظهار الحق^۲ در چنین فضایی و با انگیزه دفاع از اسلام و نقد دعاوی مسیحیان نوشته شد. رحمت الله این کتاب را در ادامه آثار متعددی که برخی از آنها را اللافی نام می برد نوشت و همه تجارب علمی و عملی خود را در آن گنجانید. این اثر با آغوش باز مسلمانان روبه رو شد تا جایی که سعید حوی آن را بزرگ ترین بررسی انتقادی متون کلیمی و مسیحی و دقیق ترین پاسخ به انتقادهای مدافعان این دو آیین بر اسلام دانست. البته این کتاب نیز از سوی عالمان مسیحی بی پاسخ نماند و کتاب مفصل و چهار جلدی الهدایه بر ضد آن نوشته و منتشر شد؛^۳ هر چند این کتاب نیز پاسخی مفصل از سوی عالم

۱. برای دیدن گزارشی تفصیلی از این مناظره، رک: محمد عبدالقادر خلیل، المناظره الکبری، مکه: مطابع الصفا، ۱۹۹۰.

۲. تازه ترین چاپ این کتاب با این مشخصات منتشر شده است: شیخ رحمة الله بن خلیل الرحمن العثماني الکیرانوی، اظهار الحق، اخراج و تحقیق عمر الدسوقی، بیروت: المکتبه العصریه، ۱۹۹۸.

۳. این کتاب به تازگی با این مشخصات منتشر شده است: کتاب الهدایه؛ ردّ علی اظهار الحق و السیف الحمیدی الضقیل و غیره، المرسلون الأميرکان، پاریس: منشورات اسمار، ۲۰۰۷.

شیعی علامه محمدجواد بلاغی به دنبال داشت و او در کتاب دو جلدی الهدی الی دین المصطفی^۱ کوشید به دفاع از رحمت‌الله هندی برخیزد و به انتقادات گوناگون این کتاب پاسخ دهد.^۲

مقایسه محتوایی این دو اثر

فصل دوم کتاب اللافی محتوای دو کتاب الجواب الصحیح لمن بدل دین المسیح و اظهار الحق را در سه مبحث گزارش می‌کند و با یکدیگر می‌سنجد. ابن تیمیه در کتاب خود به تفصیل یکایک عقاید دینی اسلامی را معرفی، تقریر و تثبیت می‌کند، سپس به گزارش و نقد دیدگاه‌های رقیب می‌پردازد و در این راه به ترتیب از سه مرحله می‌گذرد: گزارش مسئله، آوردن شواهد و آنگاه تقریر حقیقت. رحمت‌الله هندی نیز در مقدمه کتاب خویش علت نگارش کتاب و شیوه آن را توضیح می‌دهد. اللافی سپس به مباحث مشترک این دو کتاب می‌پردازد؛ مسئله تثلیث، کتب مقدس و نبوت. با مرور بحث تثلیث در این دو کتاب درمی‌یابیم که هرچند هدف هر دو نویسنده رد و ابطال این باور مسیحی است، لیکن شیوه آنان در چند مورد متفاوت است. نخست آنکه ابن تیمیه به شیوه‌ای جدلی همه توان خود را به کار می‌گیرد تا این باور را ابطال کند و از آنجا که آن را ریشه باورهای مسیحی می‌داند، از هیچ کاری فروگذار نمی‌کند؛ از جمله طرح شقوق و فروع مختلف و پراکنده نویسی و استطراد در بحث. حال آنکه رحمت‌الله هندی در اینجا روشمندتر عمل می‌کند و به جای پیش گرفتن شیوه جدلی با استناد به نصوص مسیحی می‌کوشد تا تناقض درونی این باور را نشان دهد و از پراکندن بحث و از این سوی و آن سوی رفتن دوری گزیند. این ویژگی موجب شده تا اثر رحمت‌الله هندی خوش‌خوان بوده، خواننده بتواند به سادگی بحثی متمرکز و فشرده را دنبال کند؛ در مقابل، بحث ابن تیمیه گاه چنان پرشاخه می‌شود که خواننده نمی‌تواند با بحث پیش برود و خط سیر آن را گم می‌کند و از این گستردگی خسته می‌گردد. همچنین ابن تیمیه پس از طرح و نقد بحث تثلیث، به

۱. این کتاب بارها چاپ و جلد اول آن به فارسی نیز ترجمه و به نام اسلام آیین برگزیده منتشر شده است. تازه‌ترین چاپ تصحیح‌شده این کتاب در مجموعه آثار علامه بلاغی با این مشخصات منتشر شده است: موسوعه العلامه البلاغی، قم: مرکز العلوم و الثقافة الاسلامیه - مرکز احیاء التراث الاسلامی، ۱۳۸۶.

۲. برای آشنایی با علامه بلاغی و شیوه وی در این کتاب و محتوای آن، رک: سید حسن اسلامی، اندیشه‌نامه علامه بلاغی، قم: کنگره بین‌المللی علامه بلاغی، ۱۳۸۶.

گونه‌ای مستقل بحث تصلیب و فدیة را پیش می‌کشد؛ لیکن رحمت‌الله پس از ابطال اصل تثلیث، نیازی به بحث مستقل دربارهٔ این مسئله نمی‌بیند و با اشاراتی گذرا به آن در ضمن بحث اصلی، از آن می‌گذرد. حاصل آنکه در این بحث، شیوهٔ رحمت‌الله متمرکزتر، فشرده‌تر و روشمندتر است؛ حال آنکه ابن تیمیه، از گستردن بحث و به کارگیری همهٔ شیوه‌های عقلی و نقلی و حرکت در سطوح بحث خودداری نمی‌کند.

دومین بحث مشترک این دو کتاب، مسئلهٔ کتب مقدس عهدین و وحیانی بودن آنها است. ابن تیمیه در این بحث می‌کوشد تا اصل وحیانی بودن این کتاب‌ها را نقد کند، نشان دهد که تحریف شده‌اند، و قیاس آنها را به قرآن باطل شمارد. در این بحث نیز به نیکی شاهد تفاوت روش این دو کتاب هستیم. ابن تیمیه در این بحث شیوه‌ای جدلی پیش می‌گیرد و با اصل قرار دادن قرآن می‌کوشد نادرستی و تحریفات عهدین را بنمایاند؛ در حالی که رحمت‌الله به گونه‌ای روشمند، تاریخ نگارش کتاب مقدس و نص آن را به یاری هدف خویش فرامی‌خواند تا نشان دهد که این کتاب سلسله سند پیوسته‌ای ندارد، در طول تاریخ دچار تحریفاتی شده و از آن چیزی کاسته و در مواردی بر آن افزوده شده است. وی با مقایسه بین ارقام و اشارات تاریخی کتاب مقدس به این هدف می‌رسد. همچنین در این بحث ابن تیمیه از گستردن بی‌دلیل مسائل خودداری نمی‌کند و راه تفصیل را برمی‌گزیند؛ اما رحمت‌الله همان اصل کلی روشمندی و فشرده‌گی مباحث را ترجیح می‌دهد و از حاشیه رفتن دوری می‌جوید.

سومین بحث مشترک ابن تیمیه و رحمت‌الله، جایگاه نبوت است؛ در حالی که عده‌ای از بنی اسرائیل در حق پیامبران از هیچ استخفافی فروگذار نمی‌کردند، برخی از مسیحیان مقام پیامبرشان را تا حد خدایی بالا بردند؛ بدین ترتیب هر دو گروه از مسیر میانه دور شدند. این دو کتاب در پی آن هستند تا این بحث را به نیکی بکاوند و خطاهای رایج کتاب مقدس و پیروان آن را در این باره به نقد کشند و نبوت حضرت محمد را ثابت کنند. تفاوت آشکار کتاب رحمت‌الله در این بحث آن است که وی عمدتاً به آیات کتاب مقدس و نوشته‌های عالمان مسیحی استناد می‌کند و کمتر آیات قرآن را به یاری خود فرا می‌خواند. این کار با شیوهٔ او سازگارتر است؛ زیرا وی در پی نشان دادن ناسازگاری متون کتاب مقدس است، از این رو پای قرآن را به میان نمی‌کشد و تنها در جایی که مسئلهٔ نبوت حضرت رسول مطرح است از احادیث نبوی یاری می‌گیرد.

با بررسی این بحث‌ها متوجه می‌شویم که ابن تیمیه در کتاب خود راه تفصیل را پوییده و از هیچ بحثی، چه ریز و چه درشت، فروگذار نکرده و به این ترتیب کتابی دائرة المعارف گونه پدید آورده است که در آن گفته‌های پیشینان را می‌توان یافت؛ حال آنکه رحمت‌الله روشمندانه کوشیده است تنها به اصول پردازد و از تکثیر بی دلیل بحث دوری کند و به حاشیه نرود. به همین سبب ابن تیمیه در کتاب خود بحث تصلیب و اعمال و سلوک اهل کتاب را شایسته بحثی مستقل دیده، در حالی که رحمت‌الله هندی از آن روی برتافته است. اینجاست که باید از ویژگی ابن تیمیه در اثر خود یاد کرد؛ رحمت‌الله مسیحیت را تنها از دیدگاهی نظری مورد توجه قرار داده و آموزه‌های آن را به نقد کشیده است، حال آنکه ابن تیمیه به واقعیت و اعمال عبادی مسیحیان در طول تاریخ نیز توجه داشته و از این جهت کتاب او غنی است و می‌توان آن را عرصه‌ای برای فهم سلوک اخلاقی و عبادی مسیحیان دانست.

داوری نهایی

سومین و فرجامین فصل کتاب اللافی، به مقایسه روشی این دو کتاب اختصاص دارد. در این فصل نویسنده به تفصیل روش انتقادی این دو کتاب را بررسی و تفاوت میان نظرگاه نویسندگان آنها را باز می‌نمایاند. برای مثال به گزارش و تحلیل دیدگاه ابن تیمیه درباره ضوابط نقل و استناد به اخبار می‌پردازد و ضوابط شش‌گانه او را برای نقل حدیث نقل می‌کند، از جمله آنکه قرآن کریم دستور داده است که خبر فاسق بررسی شود و به صرف فاسق بودن راوی خبر نادیده گرفته نشود؛ یا آنکه درست نیست که هرچه به پیامبر اکرم نسبت داده می‌شود، پذیرفت مگر آنکه این نسبت احراز گردد. پس از نقل این ضوابط نویسنده مدعی می‌شود که ابن تیمیه خود به ضوابط پیشنهادی خویش پای بند نبوده و به روایات ضعیف و حتی احادیث ساختگی استناد کرده است. وی برای اثبات این ادعا دوازده مورد از این احادیث را بر می‌شمارد و ضعف یا جعل آنها را به استناد نصوص مقبول نشان می‌دهد. برخلاف ابن تیمیه که به احادیث فراوانی در کتاب خود استناد می‌کند، رحمت‌الله در کار خود احادیث اندکی را به یاری می‌خواند، اما در همان مقدار نیز دقیق‌تر و روشمندتر عمل می‌کند. اللافی با به دست دادن جدولی که در آن تعداد کل احادیث نقل شده در اظهار الحق آمده است - که تعدادشان کمتر از پنجاه حدیث است -

به تحلیل مبنای رحمت‌الله در نقل حدیث که بر اساس دقت و تلاش در جهت تحری حقیقت استوار است، اشاره می‌کند و بدین ترتیب او را در برابر ابن‌تیمیه قرار می‌دهد. در پایان این فصل و پس از گزارش تفصیلی تفاوت روشی این دو کتاب، اللافی به جمع‌بندی و مقایسه‌ی عام بین روش ابن‌تیمیه و رحمت‌الله روی می‌آورد و در چشم‌اندازی کلان شیوه‌ی این دو را برابر یکدیگر می‌نهد. از نظر او ابن‌تیمیه مباحث فراوانی را در کتاب خود آورده، لیکن آنها را از هم متمایز نساخته است، در نتیجه تداخل و همپوشانی قابل توجهی در مباحث او به چشم می‌خورد؛ حال آنکه کتاب رحمت‌الله از این کاستی دور، و بسیار روشمند است. ابن‌تیمیه عمدتاً در پی دفاع از آموزه‌های اسلامی و اثبات درستی آنهاست؛ حال آنکه دغدغه‌ی اصلی رحمت‌الله ابطال آموزه‌های مسیحی، نشان دادن تناقض درونی آنها و رد شبهه‌های ارائه شده بر ضد اسلام است، نه تثبیت عقاید اسلامی. با این همه، این دو کتاب از جهات متعددی شبیه یکدیگر هستند. برای مثال موضوعات و مسائلی که در این دو کتاب طرح و بحث شده، مانند تثلیث، نسخ و تحریف کتاب مقدس و نبوت عمدتاً مشابه هستند و تنها تفاوت اصلی در گسترش یا اختصار مباحث است. هر دو نویسنده از میراث کلامی مسلمانان در کار خود به نیکی بهره می‌گیرند، لیکن در آن حد متوقف نمی‌شوند و می‌کوشند هوشمندانه بر آن چیزی بیفزایند و مباحث خود را از حوزه‌ی مسائل نظری و انتزاعی صرف بیرون آورده با واقعیت زمانه خود گره بزنند. هر دو کتاب درست در زمانه‌ای که اعتقادات مسلمانان در معرض حمله قرار داشت نوشته شده‌اند و هر دو نویسنده دغدغه‌ی مسائل زمانه خود را دارند. بدین ترتیب، این دو کتاب بیانگر استمرار و تکامل مناظرات کلامی بین اادیانی و تحول آن است. اللافی با بیان این نکات کتاب خود را با پرسشی تأمل برانگیز به پایان می‌رساند: امروزه نویسندگان مسلمانی که با همان مسائل مواجه هستند، تا چه اندازه به شیوه‌ای که این دو نویسنده بنیاد نهادند و آن را گسترش دادند، پای‌بندی دارند؟

ملاحظات سه‌گانه

نخست آنکه محمد فاضل بن‌علی اللافی، نویسنده‌ی این کتاب، اهل تونس و دکترای ادیان تطبیقی از دانشگاه ام‌درمان است. وی با مراکز تحقیقاتی همکاری دارد و از وی آثار متعددی در زمینه مطالعات اسلامی و ادیان تطبیقی منتشر شده است، مانند

الخطاب الاسلامی: المبادئ النظرية و شروط التجديد، و مقدمه منهجيه فی تاریخ الاديان المقارنه. دوم آنکه ناشر این کتاب المعهد العالمی للفکر الاسلامی یا مؤسسه جهانی اندیشه اسلامی است که در سال ۱۴۰۱ هجری قمری به دست عده‌ای از متفکران مسلمان در آمریکا تأسیس شد و تا کنون آثار متعدد و مفصلی منتشر ساخته و بیش از بیست کنفرانس جهانی برگزار کرده است. یکی از برنامه‌های اصلی این مؤسسه با ریاست طه جابر العلوانی، طرح اسلامی سازی علوم انسانی و معرفت‌شناسی اسلامی و تلاش در جهت تدوین متدولوژی اسلامی است و کنفرانسی نیز با همین هدف برگزار نموده است. همچنین این مؤسسه مراکز و دانشگاه‌هایی وابسته به خود در برخی از کشورهای اسلامی، از جمله ایران، دارد.^۱ سخن آخر آنکه این کتاب به‌رغم آموزندگی و روشمندی خود، بیش از حد تفصیل یافته و نویسنده برخی مطالب را تکرار کرده و بر حجم کتاب بدون ضرورت افزوده است، در حالی که می‌شد این کتاب را با همین قوت، در حجمی فشرده‌تر فراهم آورد.

۱. برای آشنایی با این مؤسسه و فعالیت‌های آن، رک: معرفت‌شناسی اسلامی: طرح، برنامه، عملکرد، فراهم شده به دست مؤسسه جهانی اندیشه اسلامی، تهران: مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی ایران و اسلام، ۱۳۷۴.